

2 Intergenerationele beroepsmobiliteit in Nederland: patronen en historische veranderingen

H.B.G. Ganzeboom & R. Luijkx

1 Inleiding

In het onderzoek naar sociale stratificatie hebben patronen van intergenerationele beroepsmobiliteit (ook wel 'sociale mobiliteit' genoemd) van oudsher een centrale plaats ingenomen. De belangrijkste conclusie van Sorokins klassieker 'Social Mobility' uit 1927 was dat er op de lange termijn geen rechtlijnige trend in sociale mobiliteit is te ontdekken, maar dat er slechts sprake is van 'trendless fluctuation'. Deze conclusie berustte op een analyse van de sociale herkomst, gemeten aan de hand van het beroep van de vader, onder meer van pausen sinds Petrus (Sorokin 1959[1927]: 166-169).

Meer representatieve gegevens over de sociale herkomst van de leden van een samenleving worden pas sinds de Tweede Wereldoorlog verzameld. Binnen de International Sociological Association maakte men in 1951 de afspraak, dat elk van de deelnemende landen iedere tien jaar een nationaal mobiliteitsurvey zou houden. Het nationale mobiliteitsurvey zou vergezeld worden van een onderzoek naar de waardering voor verschillende sociale posities, om precies te zijn naar het maatschappelijk aanzien (prestige) van beroepsposities (Ganzeboom, Treiman & Ultee 1991).

Het bedoelde nationale survey kwam maar in een handvol landen tot stand en er is welgeteld één land, Japan, waarin men tot op de dag van vandaag vasthoudt aan het oorspronkelijke plan om tienjaarlijkse surveys te houden. Nederland behoorde in de jaren vijftig tot de landen waar men zich strikt aan het ISA-plan hield. De Leidse hoogleraar Van Heek organiseerde in 1954 het bedoelde prestige- en mobiliteitsurvey. De uitvoering ervan was in handen van Van Tulder, die in 1962 op het onderwerp zou promoveren. De prestigeladder van Van Heek en de mobiliteitstabellen in Van Tulderts dissertatie vormen de belangrijkste erfenis van deze onderzoeksactiviteiten. De gegevens van het survey zelf zijn verloren gegaan.

In dit hoofdstuk richten we ons op wat in de jaren vijftig het kernstuk van de sociale stratificatie scheen te zijn: de beroepsmobiliteit tussen generaties van ouders en kinderen. Veruit het meeste onderzoek laat daarbij vrouwen (moeders en dochters) buiten beschouwing en dat zullen we in dit hoofdstuk ook doen. (Sociale mobiliteit van vrouwen wordt wel in hoofdstuk 7 van dit boek besproken.) Het gaat ons hier dus om patronen van beroepsmobiliteit tussen vaders en zonen. We zullen daarbij twee vragen trachten te beantwoorden. Allereerst bekijken we hoe patronen van intergenerationele mobiliteit eruit zien: wat is de sociale afstand tussen beroepsgroepen in de Nederlandse samenleving, zoals afgemeten aan mobiliteitspatronen? Bij beantwoording van deze vraag zullen we eenmaal gebruik maken van de door Van Tulder onderscheiden prestigelagen, en

eenmaal van een tegenwoordig meer gangbare manier om beroepen in te delen: beroepsklassen. Onze tweede vraag is of er historische verschuivingen zijn op te merken in intergenerationele mobiliteit: in hoeverre kan men aan mobiliteitspatronen merken dat beroepsgroepen in de Nederlandse samenleving dichter bij elkaar of verder uit elkaar zijn komen te liggen? Deze tweede vraag stellen we zowel met betrekking tot mobiliteit in termen van beroepsprestige, als mobiliteit in termen van beroepsklasse. Vanwege de beschikbaarheid van de tabel van Van Tulder heeft de analyse van beroepsprestigemobiliteit betrekking op een langere periode dan de analyse van beroepsklassemobiliteit.

De hier gerapporteerde analyses bouwen voort op soortgelijke eerdere analyses, in het bijzonder als gepubliceerd door Ganzeboom & De Graaf (1983), Ganzeboom et al. (1987) en Ganzeboom, Luijkx & Treiman (1989). In vergelijking met deze voorgaande analyses voegen we echter gegevens toe. De eerdere analyse over mobiliteit in termen van prestige vergeleek twee tabellen, met een tussenpoos van 23 jaar (1954-1977); hier hebben we 19 tabellen met een interval van 39 jaar (1954-1993). Een bijzondere tabel onder de toegevoegde is er een over 1958, dicht in de buurt van Van Tuldertabel, maar nu ontleend aan gegevens die wel bewaard zijn gebleven, namelijk die van Gadourek's onderzoek 'Riskante Gewoonten'. De eerdere analyse over beroepsklassemobiliteit besloeg tien tabellen over 15 jaar (1970-1985), nu gaat het over 17 tabellen over 23 jaar (1970-1993). We voegen in beide analyses extra gegevens toe, maar de gebruikte methoden zijn dezelfde en het zal blijken dat ook de conclusies ongewijzigd blijven. We besluiten met een discussie, waarin we de relevantie van de vraag naar beroepsmobiliteit in een breder perspectief zetten.

2 Prestigemobiliteit

Allereerst wordt de intergenerationele beroepsmobiliteit in Nederland tussen 1954 en 1993 bestudeerd met behulp van het beroepsprestige van vaders en zonen. Van Tulder onderscheidt een zestal lagen (Van Tulder 1962: 22):

- VI hoofdzakelijk vrije en academische beroepen, directeuren van grote ondernemingen, leraren MO, zeer hoge ambtenaren;
- V hoofdzakelijk hoge employés, directeuren kleine ondernemingen, hoofdambtenaren, grote landbouwers en tuinders, middelbare technici;
- IV hoofdzakelijk grote tot middelgrote oude en nieuwe middenstand, ambtenaren middenpositie, middelgrote landbouwers en tuinders, middelbare employés;
- III hoofdzakelijk kleine oude en nieuwe middenstand, geschoolde arbeiders, kleine landbouwers en tuinders, kantoorbedienden, lage employés, lage ambtenaren;
- II hoofdzakelijk geoefende arbeiders, lagere beambten;
- I hoofdzakelijk ongeefende arbeiders.

Tabel 2.1 geeft de prestigemobiliteitstabellen over de mannelijke Nederlandse bevolking tussen 1954 en 1993, samengevat in zeven perioden. De tabellen rapporteren de frequentie van het voorkomen van bepaalde combinaties van beroepsprestigegroepen van vaders (rijen) en zonen (kolommen). Op de diagonaal van de tabellen staan zonen die in dezelfde beroepsprestigelaag als hun vader

Tabel 2.1 Intergenerationele beroepsprestigemobiliteit van mannen, Nederland 1954-1993 (1=laag, 6=hoog)

1954		Beroep Zoon							
		1	2	3	4	5	6	Totaal	
Beroep Vader	1	52	106	73	20	7	-	258	11.0%
	2	60	288	182	72	17	3	622	26.4%
	3	44	168	353	125	66	16	769	32.7%
	4	20	76	165	211	48	14	537	22.8%
	5	1	10	28	33	49	20	141	6.0%
	6	-	-	2	5	7	14	28	1.2%
Totaal		177	645	806	466	194	67	2355	
%		7.5	27.4	34.2	19.8	8.2	2.8		100.0%

1958		Beroep Zoon							
		1	2	3	4	5	6	Totaal	
Beroep Vader	1	10	1	10	-	1	-	22	4.2%
	2	11	33	53	3	5	2	107	20.4%
	3	6	29	171	11	17	10	244	46.5%
	4	3	13	31	54	7	-	108	20.6%
	5	-	4	16	1	7	4	32	6.1%
	6	-	1	3	1	4	3	12	2.3%
Totaal		30	81	284	70	41	19	525	
%		5.7	15.4	54.1	13.3	7.8	3.6		100.0%

1970-1974		Beroep Zoon							
		1	2	3	4	5	6	Totaal	
Beroep Vader	1	5	27	35	4	9	2	82	4.3%
	2	37	175	197	34	72	8	523	27.2%
	3	23	86	263	37	108	34	551	28.7%
	4	6	64	97	136	61	22	386	20.1%
	5	7	28	87	41	123	48	334	17.4%
	6	-	1	6	4	12	22	45	2.3%
Totaal		78	381	685	256	385	136	1921	
%		4.1	19.8	35.7	13.3	20.0	7.1		100.0%

1975-1979		Beroep Zoon							
		1	2	3	4	5	6	Totaal	
Beroep Vader	1	14	41	63	11	10	5	144	4.2%
	2	35	233	336	88	96	50	838	24.5%
	3	41	130	525	127	150	109	1082	31.7%
	4	20	123	174	230	98	72	717	21.0%
	5	10	25	92	41	130	86	384	11.2%
	6	2	14	60	36	57	80	249	7.3%
Totaal		122	566	1250	533	541	402	3414	
%		3.6	16.6	36.6	15.6	15.8	11.8		100.0%

(Tabel 2.1, vervolg)

1980-1984		Beroep Zoon							
		1	2	3	4	5	6	Totaal	
Beroep Vader	1	3	21	39	8	16	4	91	3.2%
	2	31	212	318	66	61	49	737	25.9%
	3	26	148	466	116	173	103	1032	36.3%
	4	10	88	155	148	52	61	514	18.1%
	5	4	24	67	29	67	51	242	8.5%
	6	1	18	58	28	57	66	228	8.0%
Totaal		75	511	1103	395	426	334	2844	
%		2.6	18.0	38.8	13.9	15.0	11.7		100.0%
1985-1989		Beroep Zoon							
		1	2	3	4	5	6	Totaal	
Beroep Vader	1	13	52	74	15	24	13	191	4.6%
	2	49	268	402	72	124	66	981	23.9%
	3	53	286	691	115	216	174	1535	37.3%
	4	19	139	222	181	119	98	778	18.9%
	5	7	39	111	38	103	76	374	9.1%
	6	3	14	64	25	67	81	254	6.2%
Totaal		144	798	1564	446	653	508	4113	
%		3.5	19.4	38.0	10.8	15.9	12.4		100.0%
1990-1993		Beroep Zoon							
		1	2	3	4	5	6	Totaal	
Beroep Vader	1	2	7	24	5	8	1	47	2.5%
	2	16	88	156	39	65	31	395	21.0%
	3	17	87	244	50	135	82	615	32.6%
	4	7	57	109	94	82	50	399	21.2%
	5	4	27	79	22	106	48	286	15.2%
	6	1	8	26	9	51	47	142	7.5%
Totaal		47	274	638	219	447	259	1884	
%		2.5	14.5	33.9	11.6	23.7	13.7		100.0%

vallen, de 'immobielen'. Boven de diagonaal staan hoeveel zonen in een hogere laag dan hun vader terecht zijn gekomen ('stijgers') en onder de diagonaal hoeveel zonen in een lagere laag dan hun vader zitten ('dalers').

De tabel uit 1954 is die van Van Tulder zelf en te vinden in zijn dissertatie (Van Tulder 1962: tabel D.24). Van Tuldere boek bevat een bijlage waarin voor 217 beroepen staat aangegeven bij welke van de beroepsprestigelagen ze worden gerekend. Gebruikmakend van deze informatie construeerden Ganzeboom & De Graaf (1983, 1984: 90) een hercodeerschema waarin aan alle (circa 1000) beroepstitels uit de CBS Beroepenclassificatie (1971, 1984) een beroepsprestigelaag volgens Van Heek/Van Tulder werd toegekend. Met behulp van dit schema is het eenvoudig om in datasets waarin beroepen gecodeerd zijn volgens de gedetailleerde CBS-classificatie de Van Tulder tabel te repliceren, en zo zijn de andere tabellen ont-

staan. Kortheidshalve nemen we ze samen voor perioden van vijf jaar: 1954, 1958, 1970-1974, 1975-1979, 1980-1984, 1985-1989 en 1990-1993.

Ganzeboom & De Graaf (1983, 1984) repliceerden de tabel van Van Tulder alleen voor het Leefsituatieonderzoek 1977 en kwamen tot de conclusie dat er grote verschuivingen zichtbaar waren tussen de twee tijdstippen. Hun eerste bevinding betrof de 'absolute' of 'feitelijke' mobiliteit: in 1977 zaten veel meer zonen in een andere beroepslaag dan hun vader dan in 1954. Dit gold vooral voor sociale stijging, maar tot op grote hoogte ook voor sociale daling. Een voor de hand liggende reden dat sociale stijging meer frequent is dan sociale daling is gelegen in het feit dat de beroepsstructuur in de tussenliggende periode grote veranderingen heeft ondergaan: er zijn tegenwoordig veel meer hogere beroepen en veel minder lagere beroepen. Omdat vaders eerder hun beroep uitoefenen dan hun zonen, betekenen zulke omstandigheden dat er sprake moet zijn van mobiliteit en wel in het bijzonder sociale stijging. De tweede conclusie van Ganzeboom & De Graaf was dat ook wanneer men de invloed van de veranderende beroepsstructuren van vaders en zonen uitschakelt, in 1977 het beroep van de zoon in veel mindere mate met het beroep van de vader was verbonden dan in 1954. Voor de bepaling van deze 'relatieve mobiliteit' maakten ze gebruik van loglineaire modellen. Onze vraag nu is of de conclusies van Ganzeboom & De Graaf standhouden voor de grotere collectie gegevens die we hier bijeen hebben gebracht.

Tabel 2.2 Indices voor intergenerationale beroepsprestigemobiliteit van mannen, Nederland 1954-1993

Periode	A. Feitelijke mobiliteit				B. Relatieve mobiliteit	
	N	Immobielen	Stijgers	Dalers	Uniforme associatie	
					U	U-trend*
1954	2355	41,1%	32,7%	26,3%	0,440	0,392
1958	525	53,0%	23,6%	23,4%	0,391	0,364
1970-1974	1979	37,7%	36,3%	26,0%	0,262	0,264
1975-1979	3413	35,5%	39,3%	25,2%	0,204	0,229
1980-1984	2687	33,8%	40,0%	26,2%	0,175	0,193
1985-1989	4112	32,5%	39,9%	27,6%	0,164	0,158
1990-1993	1884	30,8%	41,6%	27,6%	0,160	0,126

* U-trend: 0,392 - 0,0071*jaar

In tabel 2.2 worden de verschillende kengetallen voor de feitelijke mobiliteit van de in tabel 2.1 weergegeven mobiliteitstabellen gepresenteerd onder A. Onderscheiden worden: percentage immobielen, percentage stijgers en percentage dalers. We zien dat in de tabel van Van Tulder 41,1% van de Nederlandse mannen in dezelfde beroepslaag verkeerden als hun vader. Dit getal loopt min of meer regelmatig af naar 30,8% immobielen voor de meest recente periode

(1990-1993). In de tabel van Van Tulder zijn er al meer stijgers (32,7%) dan dalers (26,3%). De verhouding tussen stijgers en dalers is in de recente periode veel extremer geworden: het aantal dalers is min of meer stabiel gebleven, maar het aantal stijgers is toegenomen tot 41,6%.

Deel B van tabel 2.2 gaat vervolgens in op de relatieve mobiliteit, en rapporteert de resultaten van een eenvoudige loglineaire analyse, zoals die de laatste 20 jaar in gebruik is geraakt om de invloed van veranderde beroepenverdelingen uit te schakelen. Bij loglineaire modellen is de centrale grootheid de zogenaamde 'odds ratio' of 'relatieve kansverhouding'. Als voorbeeld berekenen we deze grootheid voor twee vereenvoudigde 2x2 mobiliteitstabellen, gecondenseerd uit de gegevens voor 1954 en 1990-1993:

		1954		1990-1993	
		Zoon		Zoon	
		laag	hoog	laag	hoog
Vader	laag	1323	326	641	416
	hoog	305	401	318	509

In 1954 was de kansverhouding ('odds') dat iemand uit de lage groep in de hoge dan wel in de lage groep terecht kwam $326/1323=0,25$. Voor iemand uit de hoge groep was die verhouding aanzienlijk groter, namelijk $401/305=1,31$. Voor 1990-1993 komen dezelfde verhoudingen uit op $416/641=0,65$, resp. $509/318=1,60$. De kansen voor de personen van lage herkomst op een hoge bestemming zijn in de tussenliggende periode dus aanzienlijk gestegen, maar dat geldt ook voor personen met een hoge herkomst. De reden hiervoor is dat er in de recente periode nu eenmaal veel meer hoge bestemmingen zijn dan in 1954. Bij een 'odds ratio' gaat het erom hoe de twee kansverhoudingen zich tot elkaar verhouden, en in die uitkomst speelt het absolute aantal hoge en lage bestemmingen geen rol meer. In het voorbeeld is deze odds ratio voor 1954 $1,31/0,25=5,34$, en voor 1990-1993 $1,60/0,65=2,47$. Wanneer men op deze manier de beroepsmobiliteit beschouwt als een competitie tussen twee herkomstklassen om een plaats in de twee bestemmingsklassen, dan loopt de competitie in 1990-1993 dus aanzienlijk gelijk af dan in 1954. Perfecte gelijkheid van uitkomsten zou echter pas bestaan wanneer de odds ratio de waarde 1 zou aannemen.

In de door ons bestudeerde tabellen hebben we niet twee groepen in wedijver om twee uitkomsten, maar zes groepen om zes uitkomsten. In plaats van met één odds ratio hebben we dan te maken met vele odds ratio's en het doel van een loglineair model is een vereenvoudigde voorstelling voor al deze odds ratio's te vinden. Voor de gepresenteerde beroepsprestigietabellen kunnen we terecht bij het loglineaire model van 'uniforme associatie'. De basisveronderstelling van dit model is dat de odds ratio voor elke twee aangrenzende categorieën dezelfde is. Deze veronderstelling leidt tot een zeer eenvoudige modelstructuur, waarbij men het patroon van odds ratio's in slechts één getal uitdrukt, de uniforme associatie parameter U. Deze

parameter wordt doorgaans vormgegeven in logaritmische vorm. Als de parameter U de waarde 0 aanneemt dan is er geen samenhang tussen herkomst en bestemming. Hoe hoger de parameter U , hoe geslotener de samenleving is.

Deel B van tabel 2.2 geeft per periode deze uniforme associatie weer. Voor 1954 is de uniforme associatieparameter 0,440. De geschatte waarde voor 1958 ligt daar vlak bij. In 1970-74 is de uniforme associatie al een flink stuk teruggelopen, tot 0,262. Daarna neemt de associatie geleidelijk af tot 0,160. Terugrekening levert op dat de gemodelleerde odds ratio in de tabel van Van Tulder $e^{0,440}=1,55$ bedraagt. Voor 1990-1993 is dit $e^{0,160}=1,17$. Deze odds ratio's geven voor aangrenzende herkomstklassen de kansverhouding wat betreft twee aangrenzende bestemmingsklassen.

Het is duidelijk dat volgens de gepresenteerde tabellen er in Nederland een onmiskenbare historische verschuiving is opgetreden in de richting van grotere relatieve mobiliteit. Men kan een nauwkeuriger uitdrukking van deze ontwikkeling vinden door de betreffende parameter uit het loglineaire model via een lineaire trend te modelleren, dat wil zeggen onder de veronderstelling dat de trend rechtlijnig doorzet. Deel B van tabel 2.2 geeft ook de uitkomsten van deze oefening voor de uniforme associatieparameter. De geschatte trend in de betreffende parameter verloopt van 0,392 in 1954 naar 0,126 in 1990-1993. Als de trend op deze manier zou doorzetten (we gaan hier niet in op de vraag of dat een redelijke veronderstelling is), zal de uniforme associatieparameter 0 (dat wil zeggen de odds ratio wordt 1) bedragen in het jaar 2009 en dan zal deze vorm van intergenerationele overdracht van sociale ongelijkheid uit de Nederlandse samenleving verdwenen zijn.

3 Klassemobiliteit

In het voorgaande is de sociale mobiliteit besproken in termen van beroepsprestige. Dit bouwde voort op de wijze waarop Van Heek en Van Tulder, getrouwd aan het programma van de ISA uit de jaren vijftig, sociale mobiliteit operationaliseerden. Hun prestigetabel is – behoudens de betrekkelijk kleine tabel uit 1958 – de enige tabel uit de jaren vijftig. Indien we de mate van sociale mobiliteit in de jaren vijftig willen vergelijken met die van de jaren daarna, dan kunnen we dat alleen doen met behulp van beroepsprestigetabellen. De keuze voor beroepsprestige als indicator voor sociale mobiliteit is achteraf gezien niet een gelukkige geweest. De constructie van de zes sociale lagen uit de prestigeladder (die bij Van Heek 57 sporten kende) is uiteraard een tamelijk subjectieve kwestie, die zich moeilijk internationaal vergelijkbaar laat maken. Het is voorts een overbodige stap in de analyse: men zou meer informatie uit de gegevens hebben verkregen wanneer de prestigeladder continu was gelaten en er gebruik was gemaakt van modellen voor gemiddelden en varianties (zoals Pearson correlaties en regressie-analyse). Een voordeel van een opdeling in een beperkt aantal categorieën kan zijn dat daardoor herkenbare sociale groepen ontstaan. Dit is vooral van belang bij het analyseren van de invloed van mobiliteit als gevolg van veranderingen in de beroepenverdelingen tussen generaties, de zogenaamde structurele mobiliteit. Ontwikkelingen van beroepenstructuren hebben echter niet

direct betrekking op het aanzien van beroepen, maar op de positie van beroepsgroepen in de arbeidsdeling en de technologie. Een treffend voorbeeld vormen de agrarische beroepen. Het is een goed gedocumenteerd gegeven dat de omvang van deze beroepsgroep sterk is afgenomen, en dit heeft grote structurele mobiliteit tot gevolg. Wil men hiermee op adequate wijze rekening houden dan is het noodzakelijk dat de agrarische beroepsgroepen apart kunnen worden beschouwd.

Ook in de jaren vijftig realiseerden velen zich dat dit een nadeel was. Het gevolg was dat er maar weinig mobiliteitstabellen gepubliceerd werden volgens een beroepsprestigeschema zoals was afgesproken. In plaats daarvan gebruikte men een grote variëteit aan categorieën, waarvan de driedeling in hoofdarbeid, handarbeid en boeren de grootste gemene deler bleek te zijn (Lipset & Zetterberg 1959, Miller 1960). Merkwaardigerwijze heeft dit als gevolg dat de mobiliteitstabel van de Nederlandse onderzoekers, die zich consequent aan het afgesproken programma hadden gehouden, onvergelijkbaar was met alle andere.

In de jaren zestig en zeventig was er weinig ontwikkeling rondom discrete metingen van beroeps categorieën. In die jaren concentreerde men zich op de verdere ontwikkeling van continue schalingen (Duncan 1961, Treiman 1977), die geschikt waren voor gebruik in de statusverwervingsmodellen. Pas rond 1980, toen de loglineaire tabelanalyse in kringen van sociale mobiliteitsonderzoekers begon door te dringen, richtte men zich weer op de analyse van mobiliteitstabellen. In 1977 publiceerde de Engelsman Goldthorpe een schema voor de indeling van beroepsposities in zeven categorieën, gebaseerd op een uitgebreide studie naar beroepskenmerken in de 'Oxford Mobility Study' (Goldthorpe & Hope 1972). In 1979 vergeleek hij met twee onderzoekers uit Zweden zijn gegevens over mobiliteit in Engeland en Wales in 1972 met gegevens over Frankrijk (1970) en Zweden (1974) (Erikson, Goldthorpe & Portocarero 1979). Voor deze vergelijking werd een verfijning van Goldthorpe's Engelse klassenschema gebruikt, bestaande uit tien categorieën en toegespitst op de vergelijking van de drie landen. Dit zogenaamde EGP-klassenschema, genoemd naar Erikson, Goldthorpe en Portocarero, heeft geleidelijk aan ruime navolging gevonden. Erikson en Goldthorpe pasten de indeling zelf toe in hun recente vergelijkende studie naar klassemobiliteit in 12 geïndustrialiseerde landen (Erikson & Goldthorpe 1992). Op basis van de beschikbare documentatie ontwikkelden Nederlandse onderzoekers (Ganzeboom e.a. 1987) een hercodering van de Nederlandse CBS-classificatie naar het internationale EGP-klassenschema. Ook werd een hercodering ontwikkeld van de International Standard Classification of Occupations 1968 naar het EGP-schema (Ganzeboom, Luijkx & Treiman 1989).

Bij de constructie van de EGP-categorieën zijn een viertal beroepskenmerken van belang:

- de beroepstitel, die wordt ingedeeld naar handarbeid, hoofdarbeid en landarbeid;
- binnen handarbeid en hoofdarbeid worden drie niveaus van vereiste scholing onderscheiden;
- het voor eigen rekening dan wel in dienstverband uitoefenen van het beroep;
- het leidinggeven aan de werkzaamheden van anderen, opgedeeld naar drie niveaus.

Door indikking van de mogelijke combinaties wordt vervolgens een tiental categorieën gevormd:

- I hogere hoofdarbeiders en grotere werkgevers;
- II middelbare hoofdarbeiders;
- III routine-hoofdarbeiders;
- IVa kleine zelfstandigen met personeel;
- IVb kleine zelfstandigen zonder personeel;
- V voorlieden en lagere technici;
- VI geschoolde handarbeiders;
- VIIa ongeschoolde en geofende handarbeiders;
- IVc zelfstandige boeren;
- VIIb landarbeiders.

De Romeinse cijfers verwijzen hier naar de door Erikson, Goldthorpe en Portocarero gehanteerde labels.

Het EGP-klassenschema is niet tot een standaard uitgegroeid omdat het een wonder van sociologische theorievorming is. De grote populariteit van het schema is veeleer terug te voeren op het feit dat het een aantal onderscheidingen bijeenbrengt die gangbaar zijn in de literatuur en waaraan velen hechten. De klassieke driedeling in hoofdarbeid, handarbeid en landarbeid, het onderscheid in zelfstandigheid en loondienst, en de verschillen in leidinggevendheid komen alle in het schema terug. Ook is het van groot belang dat er een zekere consensus is ontstaan over een indeling en dat op basis daarvan een internationale standaard kon worden ontwikkeld.

Mobiliteitstabellen in de vorm van het EGP-schema zijn interessanter om te analyseren dan de eerder gepresenteerde prestigetabellen, maar ook ingewikkelder. Ten eerste bestaat er in klassemobiliteitstabellen geen apriori stijging of daling. De EGP-klassenindeling is strikt genomen immers een nominale variabele. Uit de relatieve frequentie van de vader-zoon combinaties kan men echter leren welke klassen dicht bij elkaar liggen en welke verder af. Aan de ontstane 'mobiliteitsdimensie' kan men, gebaseerd op de mate van uitwisseling, een interpretatie hechten in termen van hoog-laag. Ten tweede zijn mobiliteitspatronen in klassentabellen veel minder regelmatig van aard dan in prestigetabellen. Beroepsklassen verschillen in hun mate van immobiliteit (reproductie en zelfrekrutering), een gegeven dat in prestigetabellen onder de mat wordt geveegd. Klassemobiliteitstabellen geven derhalve een gedetailleerder beeld van mobiliteitspatronen en we moeten het boven gebruikte loglineaire model dan ook compliëren.

Tabel 2.3 geeft de in EGP-categorieën gevatte mobiliteitstabellen weer voor Nederlandse mannen in 18 surveys gehouden tussen 1970 en 1993, opnieuw gegroepeerd in perioden van vijf jaar. Alle hiervoor beschikbare bestanden zijn hiervoor samengenomen, hetgeen leidt tot een behoorlijk grote steekproef (N=14.165). Een soortgelijke tabel werd gepubliceerd door Ganzeboom et al. (1987), maar die had slechts betrekking op tien bestanden.

Om het mobiliteitspatroon in deze tabellen te karakteriseren, maken we evenals Ganzeboom et al. (1987) gebruik van een loglineair model waarin opnieuw de odds ratio wordt gemodelleerd, maar nu via een 'geschaald associatiemodel'. Dit is een uitgebreide versie van het boven geïntroduceerde uniforme

Tabel 2.3 Intergenerationele beroepsklasserobilititeit van mannen in Nederland 1970-1993 (voor betekenis van beroepsklassen zie tekst)

1970-1974		Beroep Zoon										Totaal	
Beroep Vader	I	II	III	IVa	IVb	V	VI	VIIa	IVc	VIIIb			
I	40	30	24	-	5	-	14	7	1	1	122	6.4%	
II	60	91	40	3	4	4	34	9	3	1	249	13.0%	
III	27	43	41	2	2	1	19	10	-	-	145	7.5%	
IVa	3	18	8	18	14	-	12	13	-	-	86	4.5%	
IVb	16	51	45	18	36	4	36	27	4	3	240	12.5%	
V	2	5	1	-	-	-	4	2	-	-	14	.7%	
VI	25	41	49	5	6	6	113	49	1	2	297	15.5%	
VIIa	21	32	31	5	9	6	98	90	4	11	307	16.0%	
IVc	15	37	26	6	15	2	45	38	116	21	321	16.7%	
VIIIb	3	7	15	1	6	2	29	46	8	23	140	7.3%	
Totaal	212	355	280	58	97	25	404	291	137	62	1921		
%	11.0	18.5	14.6	3.0	5.0	1.3	21.0	15.1	7.1	3.2		100.0%	
1975-79													
I	97	63	20	7	4	2	22	14	1	1	231	6.8%	
II	91	139	54	4	21	11	32	20	2	2	376	11.0%	
III	47	78	72	4	7	9	45	18	-	2	282	8.3%	
IVa	35	34	31	23	17	9	24	15	2	2	192	5.6%	
IVb	53	59	57	28	43	11	55	40	7	5	358	10.5%	
V	16	26	24	3	3	12	24	19	-	-	127	3.7%	
VI	36	95	83	6	14	40	211	74	3	7	569	16.7%	
VIIa	30	80	86	11	16	38	163	139	5	13	581	17.1%	
IVc	31	69	32	17	17	20	65	60	166	33	510	15.0%	
VIIIb	15	17	15	2	8	9	37	43	11	22	179	5.3%	
Totaal	451	660	474	105	150	161	678	442	197	87	3405		
%	13.2	19.4	13.9	3.1	4.4	4.7	19.9	13.0	5.8	2.6		100.0%	
1980-84													
I	66	78	48	2	2	7	21	19	-	3	246	8.6%	
II	67	109	74	4	9	7	20	23	-	2	315	11.1%	
III	38	84	69	2	4	8	29	18	2	1	255	9.0%	
IVa	17	23	23	9	9	5	23	11	1	1	122	4.3%	
IVb	35	47	49	22	25	3	50	29	7	1	268	9.4%	
V	16	26	22	1	2	12	26	11	-	1	117	4.1%	
VI	42	105	105	6	12	33	158	101	1	5	568	20.0%	
VIIa	24	65	80	5	16	23	130	114	1	9	467	16.4%	
IVc	30	43	42	9	8	9	53	63	92	16	365	12.8%	
VIIIb	9	11	14	-	2	7	31	27	4	16	121	4.3%	
Totaal	344	591	526	60	89	114	541	416	108	55	2844		
%	12.1	20.8	18.5	2.1	3.1	4.0	19.0	14.6	3.8	1.9		100.0%	

(Tabel 2.3, vervolg)

1985-89												
I	84	89	50	5	3	6	20	24	2	1	284	6.9%
II	67	179	83	7	10	17	48	44	5	2	462	11.2%
III	65	128	115	8	7	14	69	62	2	4	474	11.5%
IVa	30	39	38	26	6	2	29	30	3	2	205	5.0%
IVb	47	53	48	19	24	7	46	52	2	1	299	7.3%
V	18	35	22	-	1	11	24	29	-	2	142	3.5%
VI	76	132	129	19	12	40	234	170	6	5	823	20.0%
VIIa	71	117	110	9	13	28	193	220	3	21	785	19.1%
IVc	43	78	53	9	7	9	74	69	119	21	482	11.7%
VIIb	9	16	29	1	6	2	28	47	5	12	155	3.8%
Totaal	510	866	677	103	89	136	765	747	147	71	4111	
%	12.4	21.1	16.5	2.5	2.2	3.3	18.6	18.2	3.6	1.7		100.0%
1990-93												
I	52	94	43	4	7	5	11	17	2	1	236	12.5%
II	50	121	42	3	6	9	37	26	2	5	301	16.0%
III	36	65	40	7	4	5	23	20	3	1	204	10.8%
IVa	21	31	17	18	2	1	9	12	-	-	111	5.9%
IVb	8	23	11	6	1	2	14	12	-	1	78	4.1%
V	14	19	11	2	2	6	8	10	-	1	73	3.9%
VI	32	76	48	5	1	12	80	65	2	1	322	17.1%
VIIa	21	45	39	3	7	11	63	59	5	3	256	13.6%
IVc	23	52	14	3	3	7	33	32	61	10	238	12.6%
VIIb	5	10	10	1	-	3	19	13	2	2	65	3.5%
Totaal	262	536	275	52	33	61	297	266	77	25	1884	
%	13.9	28.5	14.6	2.8	1.8	3.2	15.8	14.1	4.1	1.3		100.0%

associatiemodel. In het geschaalde associatiemodel worden de volgende karakteristieken van het mobiliteitspatroon onderscheiden:

- De *schalingen* voor de klassen geven de relatieve posities van de tien klassen op een mobiliteitsdimensie weer. Tussen klassen die dicht bij elkaar geschaald worden, komt uitwisseling betrekkelijk veel voor. Als klassen ver uit elkaar liggen, komt uitwisseling niet veel voor. In het gewone uniforme associatiemodel (zie hierboven) wordt verondersteld dat alle klassen op gelijke afstand van elkaar liggen, hier kan dat variëren.
- De (*uniforme*) *associatieparameter* geeft weer hoe groot de samenhang (gemiddeld) is in de gehele tabel. Deze coëfficiënt geeft de (log) odds ratio tussen beroepsklassen die één eenheid op de mobiliteitsdimensie uiteen liggen.
- De *immobiliteitsparameters* geven voor elk van de categorieën weer hoe sterk de oververtegenwoordiging van immobielen is, gegeven de implicatie van de schalingen en de associatieparameter. Deze kengetallen vormen als het ware een uitzondering op de regelmaat die door schaling en associatieparameter wordt geïmpliceerd.

Te zamen vormen deze drie componenten, schalingen, associatieparameter en immobiliteitsparameters, de verwachte odds ratio's voor de gehele tabel.

We bestuderen het mobiliteitspatroon aan de hand van deze karakteristieken eerst voor de totale tabel 1970-1993 en gaan vervolgens over tot een vergelijking over de tijd (de trends).

Tabel 2.4 Parameters van intergenerationele beroepsklasseremobiliteit van mannen in Nederland 1970-1993 volgens het geschaalde associatiemodel

<i>A. Parameters (pooled table)</i>										
(uniforme) associatie: 0,343										
	I	II	III	IVa	IVb	V	VI	VIIa	IVc	VIIb
<i>Schaling</i>	-1,57	-1,34	-0,74	-0,40	-0,14	0,08	0,54	1,04	0,79	1,73
<i>Immobiliteit</i>	1,54	1,21	1,41	5,93	3,80	2,31	1,62	1,13	29,51	2,57
<i>B. Parameters van trend-analyse</i>										
(uniforme) associatie: 0,443 – 0,0095*jaar										
trend in immobiliteit: 0,0085*jaar [logaritmisch]										
	I	II	III	IVa	IVb	V	VI	VIIa	IVc	VIIb
<i>Schaling</i>	-1,60	-1,31	-0,76	-0,37	-0,15	0,09	0,51	1,06	0,81	1,71
<i>Immobiliteit</i>	1,66	1,35	1,54	6,41	3,62	2,37	1,82	1,21	32,43	2,51

3.1 Het mobiliteitspatroon

Het eerste element van het model voor het mobiliteitspatroon wordt gevormd door de schalingen (zie panel A van tabel 2.4). Deze laten zien dat alle klassen behoorlijk gescheiden liggen op de mobiliteitsdimensie. Dat houdt in dat de EGP-klassen alle van elkaar verschillen in hun uitwisseling met andere klassen. Men kan hierin evidentie zien dat het zinvol is om deze tien klassen van elkaar te onderscheiden en dat er geen reden is klassen met elkaar samen te voegen.

De volgorde van de schalingsparameters volgt globaal de volgorde van opsomming van de klassen. Men moet zich goed realiseren dat dit een uitkomst van de analyse is, en dat het model op zichzelf geen veronderstellingen maakt over de volgorde van klassen. De gevonden volgorde vertoont wel overeenkomst met apriori schalingen van beroepsklassen, zoals prestige. Het verschil wordt vooral bepaald door de positie van de zelfstandige boeren (klasse IVc). Deze beroepsgroep geniet een redelijk hoog prestige en werd door Goldthorpe oorspronkelijk ook naast de andere kleine zelfstandigen gezet, maar scoort laag op de geschatte mobiliteitsdimensie: tussen geschoolde en ongeschoolde handarbeid. Dit komt voort uit het feit dat boerenzonen die geen boer worden, eerder in de handarbeiderscategorieën dan in de hoofdarbeiderscategorieën terecht komen.

De afstanden tussen de tien klassen variëren overigens in grootte. We zien dat de twee hoogste klassen nogal dicht bij elkaar zitten, en dat dit ook geldt voor kleine zelfstandigen zonder personeel en leidinggevende handarbeiders (voorlieden). Relatief grote gaten zitten er tussen klasse II (middelbare hoofdarbeiders)

en klasse III (routine-hoofdarbeiders), tussen de klassen IVb en V (de scheiding tussen hoofd- en handarbeid) en tussen klasse VIIa (ongeschoolde handarbeiders) en klasse VIIb (landarbeiders).

Panel A van tabel 2.4 geeft ook per klasse de immobiliteiten. Deze zijn torenhoog voor de zelfstandige boeren en hoog voor de kleine zelfstandigen (voornamelijk winkeliers), gevolgd door landarbeiders en hogere beroepen. Dit betekent dat men in deze beroepen een betrekkelijk grote mate van overerving vindt: personen in deze beroepen hebben met grote kans een vader die ook in deze beroepsklasse verkeerde, en vaders in deze klasse hebben een grote kans dat hun zoon ook in deze groep terecht komt. Het gevonden patroon laat zich eenvoudig interpreteren: bij boeren en kleine zelfstandigen speelt overdracht van bezit waarschijnlijk een grote rol, mogelijk in combinatie met een ontwikkelde voorkeur voor zelfstandige beroepsuitoefening. Bij de enorme immobiliteit onder boeren kan verder geografische en culturele isolatie een rol spelen.

Ook bij de grotere immobiliteit onder de hogere beroepen (klasse I) kan bezitsoverdracht een rol spelen. Een onderdeel van deze groep wordt namelijk gevormd door grote en middelgrote ondernemers. Het is één van de gebreken van het EGP-schema dat deze groep niet apart wordt gehouden (Luijkx 1994: 253). Evenals bij de boeren, speelt bij landarbeiders (klasse VIIb) geografische isolatie mogelijk een rol.

Merk voorts op dat de laagste immobiliteit die van de ongeschoolde arbeiders is. Dit betekent dat in deze groep de intergenerationele overdracht het geringst is. Dit is een belangrijke bevinding, omdat vaak gedacht wordt dat de intergenerationele overdracht van status juist onderaan de sociale ladder sterk is: de zogenaamde 'culture-of-poverty' of moderne armoedetheorieën. De hier gepresenteerde gegevens laten zien dat dit allerm minst het geval is. Kinderen van ongeschoolde arbeiders hebben een relatief grote kans op sociale mobiliteit, en men kan op basis van velerlei herkomst een ongeschoolde arbeider worden.

Een laatste conclusie bij panel A van tabel 2.4 is dat alle immobiliteiten groter zijn dan 1. Dit houdt in dat in alle beroepsgroepen een zekere tendens tot overerving tussen generaties bestaat, die uitsteekt boven wat men bij toeval en op basis van de plaats op de mobiliteitsdimensie zou verwachten. Door de bank genomen is de immobiliteit bijna twee maal zo groot als wat men op basis van de andere componenten van het model zou verwachten.

Ten slotte besteden we aandacht aan de associatieparameter. Deze bedraagt voor de totale tabel 0,343. Dit is de log odds ratio voor twee klassen die één eenheid op de mobiliteitsdimensie uiteenliggen. Dit getal is op zichzelf niet zo veelzeggend, het krijgt pas betekenis in vergelijkend perspectief. Het kan ook niet zonder meer vergeleken worden met hetzelfde soort getal als is berekend voor de prestigetabellen, omdat daar de categorieën immers anders geschaald zijn. Een manier om deze vergelijking wel te maken is het berekenen van de odds ratio voor de uiterste categorieën. Voor de tabellen uit de periode 1970-1993 die we hier beschouwen bedraagt deze extreme odds ratio in termen van prestige 40,25, en in termen van klassen 42,15.

3.2 Trends

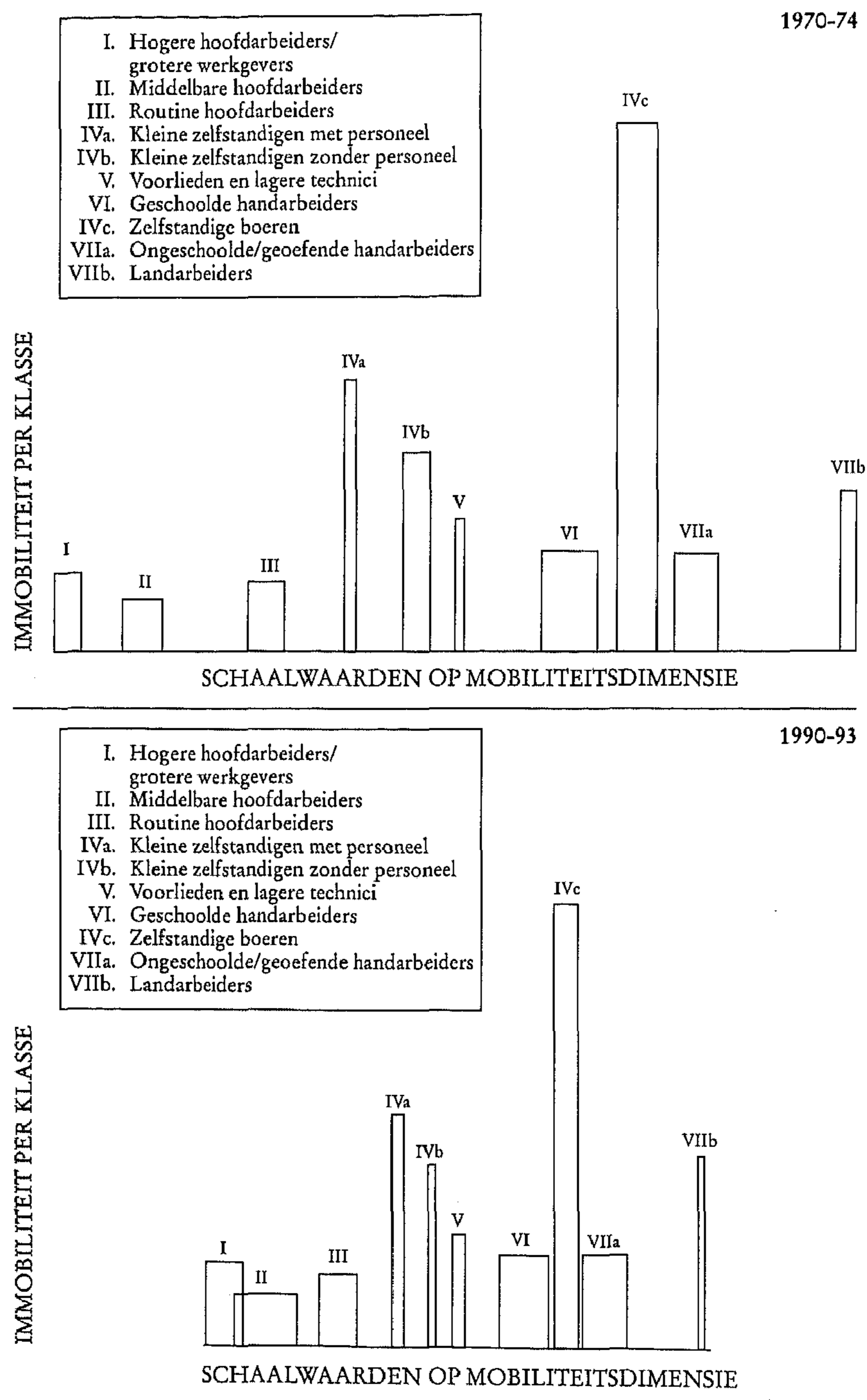
Aan de hand van een vijftal tabellen voor de periode 1970-1993 (wederom 1970-1974, 1975-1979, 1980-1984, 1985-1989 en 1990-1993) worden in panel B van tabel 2.4 de trends in mobiliteitspatronen voor deze periode onderzocht. De vraag hierbij is in hoeverre de conclusie juist is dat in Nederland gedurende de bestudeerde periode (1970-1993) de klassemobiliteit is toegenomen. De veranderingen over de tijd worden daarbij gemodelleerd door twee coëfficiënten: één die de verandering in mobiliteit of associatie tussen de klassen representeert en één die de trend in de immobiliteit representeert. Het model, dat het beste bij de gegevens past, impliceert dat alle historische veranderingen in de genoemde twee trendcoëfficiënten worden samengevat. Beide vertegenwoordigen een trend naar meer openheid: er is zowel een afname van de associatie tussen beroepen van vaders en zonen als een afname in de oververtegenwoordiging van immobielen. Deze resultaten zijn identiek aan de bevindingen van Ganzeboom et al. (1987), ook nu de waarnemingen zich acht jaar verder uitstrekken. In de periode 1970-1993 is de parameter voor uitwisselingsmobiliteit van 0,443 naar 0,253 gedaald. De logaritmisch geschaalde parameters voor algemene immobiliteit dalen in die periode met 0,0085 per jaar, dat wil zeggen dat de parameters voor immobiliteit per jaar met $e^{-0,0085}$ afnemen, ofwel dat het algemene niveau van de immobiliteit op het eind van de periode 1970-1993 ongeveer 85% van het beginniveau was (een afname met $e^{-0,0085*20}$).

Figuur 2.1 geeft een visuele representatie van de in deze paragraaf geanalyseerde data en het daarvoor geprefereerde model. Het laat zien tot welke implicaties het geprefereerde model leidt voor de eerste periode (1970-1974) en voor de laatste (1990-1993). De klassen waarop deze getallen betrekking hebben, zijn weergegeven overeenkomstig hun absolute grootte (gemiddeld voor vaders en zonen) en in de volgorde van de geschatte mobiliteitsdimensie. Indien in een samenleving perfecte sociale mobiliteit heerst, zou deze figuur 'imploderen' tot één punt. Indien we de gegevens extrapoleren dan is dat voor wat betreft de breedte het geval in 2019. De immobiliteiten zullen ook verdwijnen, maar dat zal voor een aantal klassen veel langer duren: voor klasse VIIa (de ongeschoolde handarbeiders) zou er in 1994 al geen sprake meer zijn van immobiliteit; volgens de berekening zal het echter nog bijna 400 jaar duren voordat er ook voor de boeren (IVc) geen sprake meer is van immobiliteit.

4 Conclusie en discussie

De conclusie uit de hier gerapporteerde analyses is helder en verschilt van die van Sorokin: wanneer men de openheid van de Nederlandse samenleving afmeet aan patronen van intergenerationele beroepsmobiliteit, dan is deze eenduidig toegenomen. We zien deze verschuiving op de langere termijn (sinds de jaren vijftig) en op de korte termijn (sinds de jaren zeventig) en zij lijkt zich tot in de jaren negentig door te zetten; zij doet zich zowel voor in prestigetabellen als in tabellen met beroepsklassen: ze betreft zowel absolute als relatieve mobiliteit. Het is natuurlijk gewaagd om de geconstateerde trends lineair te extrapoleren (de daling

Figuur 2.1 Patronen van intergenerationale klassenmobilititeit volgens geschaald associatiemodel, in eerste periode (1970-1974) en laatste periode (1990-1993)

lijkt de laatste jaren minder snel te verlopen dan eerder), maar het is veelzeggend om te melden dat zo'n lineaire extrapolatie leidt tot de verwachting dat we binnen 20 à 30 jaar een toestand van perfecte mobiliteit bereikt zullen hebben.

Dit is een belangrijke conclusie over de Nederlandse samenleving, te meer daar ze aanzienlijk afwijkt van de veel geciteerde these, geformuleerd door Featherman, Jones & Hauser (1975), dat relatieve mobiliteit in industriële samenlevingen min of meer constant is (zie echter Ganzeboom, Luijkx & Treiman (1989) voor afwijkende conclusies). Ook indien de relatieve mobiliteit in Nederland zich zou stabiliseren, zou dat zijn op een niveau dat aanzienlijk lager ligt dan het twintig of veertig jaar geleden.

Hoewel dit een belangrijke conclusie is, moeten we niet uit het oog verliezen dat patronen van intergenerationale beroepsmobiliteit in de geschiedenis van het stratificatie-onderzoek slechts een vertrekpunt zijn gebleken. Sinds de dagen van Van Tulder zijn methoden ontwikkeld om het mobiliteitspatroon uiteen te leggen in afzonderlijke, causaal op te vatten componenten. De basis hiervan is het status-attainmentmodel zoals geformuleerd door Blau & Duncan (1967), waarin twee wegen van sociale reproductie worden onderscheiden. Overdracht van sociale status tussen generaties vindt enerzijds plaats via de opleiding, en anderzijds direct, buiten het opleidingskanaal om. Het pad via het opleidingsstelsel kent weer twee stappen: van milieu van herkomst naar opleidingsverwerving, en van opleiding naar beroep. De patronen van sociale mobiliteit, zoals gerapporteerd in deze bijdrage, geven geen inzicht in welke onderdelen van het statusverwervingsproces de trend naar openheid in de Nederlandse samenleving tot stand is gekomen. Daarvoor is het noodzakelijk om multivariate modellen van statusverwerving en statusoverdracht in beschouwing te nemen, zoals in de volgende hoofdstukken van dit boek gebeurt.

Literatuur

- Blau, P.M. & Duncan, O.D. (1967). *The American occupational structure*. New York: Free Press.
- CBS (Centraal Bureau voor de Statistiek) (1971). *14e algemene volkstelling, systematische classificaties 2, beroepenclassificatie*. Voorburg: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (Centraal Bureau voor de Statistiek) (1984). *Beroepenclassificatie 1984*. Voorburg: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Duncan, O.D. (1961). A socioeconomic index for all occupations. In A.J. Reiss Jr. (ed.), *Occupations and social status* (pp. 109-138). New York: The Free Press of Glencoe.
- Erikson, R. & Goldthorpe, J.H. (1992). *The constant flux*. Oxford: Clarendon Press.
- Erikson, R., Goldthorpe, J.H., & Portocarero L. (1979). Intergenerational class mobility in three Western European societies. *British Journal of Sociology*, 30, 415-441.
- Featherman, D.L., Jones, F.L., & Hauser, R.M. (1975). Assumptions of social mobility research in the U.S.: The case of occupational status. *Social Science Research*, 4, 329-360.
- Ganzeboom, H.B.G. & Graaf, P.M. de (1983). Beroepsmobiliteit tussen generaties in Nederland in 1954 en 1977. *Mens en Maatschappij*, 58, 28-52.
- Ganzeboom, H.B.G. & Graaf, P.M. de (1984). Intergenerational occupational mobility in the Netherlands in 1954 and 1977; a structured loglinear analysis. In B.F.M. Bakker, J. Dronkers, & H.B.G. Ganzeboom (Eds.), *Social stratification and mobility in the Netherlands* (pp. 71-90). Amsterdam: SISWO.

- Ganzeboom, H.B.G., Luijkx, R., Dessens, J., Graaf, P.M. de, Graaf, N.D. de, Jansen, W., & Ultee, W.C. (1987). Intergenerationele klassenmobiliteit in Nederland tussen 1970 en 1985. *Mens en Maatschappij*, 62, 17-43.
- Ganzeboom, H.B.G., Luijkx, R., & Treiman, D.J. (1989). Intergenerational class mobility in comparative perspective. *Research in Social Stratification and Mobility*, 8, 3-84.
- Ganzeboom, H.B.G., Treiman, D.J., & Ultee, W.C. (1991). Comparative intergenerational stratification research: Three generations and beyond. *Annual Review of Sociology*, 17, 277-302.
- Goldthorpe, J.H. & Hope, K. (1972). Occupational grading and occupational prestige. In K. Hope (Ed.) *The analysis of social mobility: methods and approaches*. Oxford: Clarendon Press.
- Lipset, S., & Zetterberg, H. (1959). Social mobility in industrial society. In S. Lipset & R. Bendix (Ed.) *Social mobility in industrial society*. Berkeley: University of California Press.
- Luijkx, R. (1994) *Comparative loglinear analyses of social mobility and heterogamy*. Tilburg: Tilburg University Press.
- Miller, S. (1960). Comparative social mobility. *Current Sociology*, 9, 1-89.
- Sorokin, P. ([1927] 1959). *Social and cultural mobility*. New York: Free Press.
- Treiman, D.J. (1977). *Occupational prestige in comparative perspective*. New York: Academic Press.
- Tulder, J. van (1962). *De beroepsmobiliteit in Nederland van 1919 tot 1954*. Leiden: Stenfert Kroese.